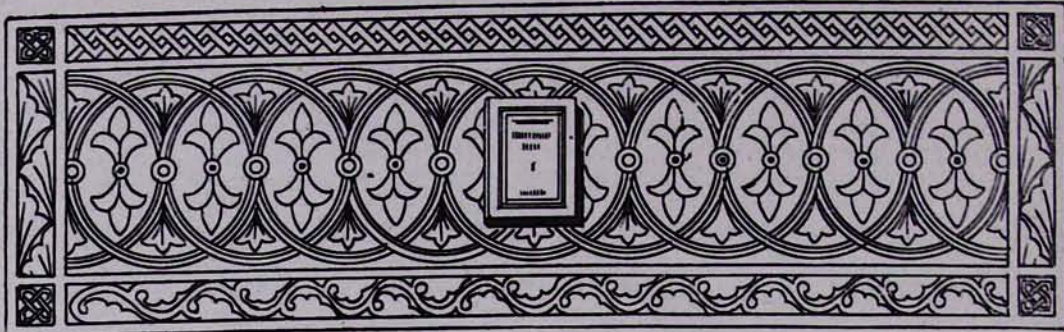

2. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ

ԿՈՄԻՏԱՍԻՆ ՀԵՏ*

VI.—Դարձ խաչից ճամփեց

Սրտաճմլիկ եղած է Կոմիտասի և ազատ-վող իր մյուս յոթը բախտակիցներուն մեկ-նումը Չանդրըրեն:

Քեչյան սապես կպատմեմ.

«Հուզումեն և հոգնութենեն այրած չորցած աչքերով մտեր էինք Չանդրի բանտը: Մեկ-նեցանք տամուկ աչքերով, կես ուրախ, կես տխուր, երբ կամուրջին գլուխը վերջին հրա-ժեշտը տվինք անոնց զոր ա'լ մեր հտեղ թո-ղու ստիպված էինք: Անոնք էին որ մեզ կը-մխիթարեին, հուսալով, որ մեր մեկնելովը «ճամփան կբացվեր» իրենց համար ալ, և վստահ էին այնուհետև Պոլսո մեջ ի նպաստ իրենց աշխատողներ ունենալու:

Աքսորի վերջին ընկերնիս որուն աչքերը համբուրեցի՝ Վարուժանն էր, ա'ն որուն վի-ճակված էր Սևակի հետ միատեղ նահատակ-վի էկյուրիի ճամփուն վրա, տնօրենությամբ իթթիհատական գործիչ Ճեմալ օղուզի»¹⁹:

Կոմիտաս և իր ընկերները ապրիլ 28—մա-յիս 11—ին ժամանեցին Գալեճիք, ուր այն ա-տեն 200 տունի չափ հայ կար: Քեհե ուշ հա-սանք, կպատմեմ Քեչյան, հայ ընտանիք մը շթողուց որ աղտոտ խանը գիշերենք, և տաք կերակուրներով հյուրասիրեց մեզ կես գի-շերվան մոտ:

Օր մը Գալեճիք մնալի հետո խոմբը կհաս-նի մայիս 13—ին Անկարա, ուրկե իրենց կա-

րավանը անցած էր 16 օր առաջ, այնքան կ-ղերական պայմաններու մեջ, Չանդրըրը քըշ-ված ատեն:

Մայիս 13—ին Համբարձման տոնն էր, ու Կոմիտաս հրավիրված էր երգելու եկեղեցվո մեջ:

«Հետևյալ օրը, ապրիլ 30—մայիս 13, ս. Համբարձման տոնը վայելեցինք էնկյուրիի եկեղեցիին մեջ, Թաղ. խորհուրդը մեզ նա-խաճաշով մը հյուրասիրելի հտքը, առաջ-նորդեց ս. Աստվածածնի վանքը: Մեզ հետ էր Վեր. Մաքնոթըն քանատացի միսիոնարը, զոր, իբր անգլ. հպատակ, Թալաթ-էնվեր քսոթրի էին Գաղատիա: Հայ կաթողիկ աղ-գայիններ և հույներ քաղաքին եկեղեցիին և վանքը խնամած էին Կոմիտաս վրդ.ին երգե-րը լսելու: Միջօրեհեն հտքը, Տոնելյանց այգի-ին մեջ, Սալըրյանք և պարագայք 60 հոգի-նոց ճոխ սեղան մը տվին ի պատիվ քսոթրի ազատած հայերու: Դեռատի օրիորդ մը եր-գեց: Կոմիտաս վրդ. խոստմնալից գտավ աղ-ջրկան երգեցողությունը, հիշեցուց թե 16—րդ տարին չյրացուցած աղջիկներ պետք չէ որ բարձր շեշտով երգեն, այլ միշտ խնայեն ի-րենց ձայնալարերուն փափկությունը, և ա-նոնց առողջության հոգ տանին կոկորդի մարզումներով, ոչ-գրգռիչ ուտեստով, և հրաժարումով ոգելից ըմպելիքե, ինչպես որ ինք բոլոր կյանքին մեջ հակաթորիկ մը ե-ղած էր, և լավագույն ըմպելիքներն անգամ կաթիլ մո բերանը չդրավ մեր առջև»²⁰:

Բժ. Թորգոման զինադադարին Պոլսեն Փարիզ Արշակ Չոպանյանին ղրկած իր մեկ նամակին մեջ կըսեմ.

* Շարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1965 թվա-կանի ՄՄ Ա—ից, Ե—Ժ—ից, 1966 թվականի ՄՄ Ա—Զ—ից, Ը—Ժ—ից, 1967 թվականի ՄՄ Գ—Զ—ից և 1968 թվականի ՄՄ Ա—Դ—ից, Է—Թ—ից:

¹⁹ «Ամենուն տարեցույցը», 1922, էջ 42—43:

²⁰ «Ամենուն տարեցույցը», 1922, էջ 43:

«Մեր կարավանը ամբողջությամբ հասավ Անկուրիո մոտ Սյուլն (ուղղե՛ք Սինջան) ըսված տեղը, ուր մեզնե 91 թե 92 հոգի, չեմ հիշեր ճիշտ, բաժնեցին և տարին Այաշ: Այաշ տարվածներեն միայն երեք հոգի կրցավ վերադառնալ ողջ: Մնացածներն՝ որոնց մեջ կային՝ ես, Կոմիտաս վարդապետ, Բյուզանդ Քեչյան, Դանիել Վարուժան... խրկվեցանք Չանդըրը կոչված տեղը... ընդարձակ զորանոց մը, ուր մեր անկողիներն եղան քարն ու փայտը և մեր գլխի բարձերը՝ մեր թևերն ու արմուկները: Երեք շաբաթ հետո, բախտին մեկ խիստ հազվադեպ շնորհիվ, ես, Կոմիտաս վարդապետ, Բյուզանդ Քեչյան, պատվելի քերթւյան «Ավետարեք»-ի խմբագիրը, «Կավոռ»-ի խմբագիրը և ուրիշ երեք հոգի ես, Պոլիս կանչվեցանք... Մինչև տուն գալներս կրնա՞ք երևակայել թե որչափ ահ ու դողեր քաշած ենք, զի ամեն քայլի մահվան սարսափն էր որ կանցներ մեր ամբողջ մարմնով... Կոմիտաս վարդապետ, որ մինչև վերջը արի ու քաջ գտնված էր, հանկարծ ջղային տագնապի մը ենթակա եղավ ու... տառապանքներն խիստ մեծ եղավ, չարչարանքներն քան զՔրիստոսյանը՝ սոսկալի: ոչ մեկ բառ և ոչ մեկ խոսք չէր կարող որակել զայն...»²¹

* *

Համեմատաբար կարճ տևեց Կոմիտաս վարդապետի աքսորի շրջանը: Հազիվ քսան օր: Բայց այդ քսան օրը պետք է շատ խոր տպավորած ըլլա իր հոգին, և զայն լեցուցած սարսափով ու անդոհանքով:

Ականատես չեղավ ան զարհուրելի տեսարաններու և ոչ ալ չարչարանքի ենթարկվեցավ, ինչպես կարծած են ոմանք:

«Կոմիտասը բանտարկվելուց, խոշտանգումների և ծանակի ենթարկվելուց հետո, — կգրե, օրինակ, պրոֆ. Ա. Շահվերդյան, — աքսորվում է Անատոլիայի խորքերը: Նա ականատես է լինում հայ ժողովրդի զազանային ջարդերին. նրա աչքի առաջ սպանում են իր սիրելի բարեկամներին»²²:

Տարբեր խնդիր որ այդ արհամիրքներուն արձագանքը հետագային պիտի հասներ և Պոլիս, Կոմիտասի դառնալեն հետո:

Կոմիտասի մասին հուշեր գրողներեն շատերուն նման՝ Հրանտ Հրահան ես, իր տպավորությունները պատմելն հետո վարդապետին Աղափաղար տված այցեն 1913-ի գար-

նան, կգիմե նաև ուրիշներե քաղած իր նոթերուն, և կփորձե ի վերջո ներկայացնել Կոմիտասի տառապանքը իր աքսորին մեջ, միշտ հիմնված անշուշտ ուրիշներե իր լսածներուն վրա: Ընկալա՞նք այս առթիվ «ամիսներ տեվող այդ տառապանքի ընթացքում Կոմիտասի կրած ֆիզիկական և հոգեկան երեք ահալոր ցնցումները, ցնցումներ որոնք բավական էին խանգարելու Կոմիտասի նման զգայուն մի մարդու իմացական հավասարակշռությունը»: Զանց կընենք տալ այստեղ հոգվածագրին նկարագրած այդ երեք ցնցումները, որովհետև այն ձևով որով անոնք ներկայացված են իրենց մանրամասնությանց մեջ, իր աքսորի ընկերներուն ոչ մեկուն հուշերուն մեջ կան:

Մենք որ Կոմիտասի աքսորի ընկերներուն ինչպես Արամ Անտոնյանի, Հայկ Խոճասարյանի, բժիշկ Վ. Թորգոմյանի, Բյուզանդ Քեչյանի, Պալաքյան վարդապետի, Միքայել Շամտանճյանի և ուրիշներու թողած հուշերն ունինք մեր առջև, և անոնցմե շատերը անձամբ ալ խոսեցուցեր ենք, դժվարալ պիտի կարենայինք հավատալ այդ երեք «ցնցումներ»-ուն հնարավորությունը:

* *

Մինչև հիմա առեղծված մնաց թե ինչպես շատերը կրցան դառնալ աքսորեն: Լուսաբանված չէ նույնպես Կոմիտասի դարձի պարագան:

Իրողություն է սակայն որ ինչպես Կոմիտաս, նույնպես բժիշկ Թորգոմյան իշխան Մեջիդ էֆենտիի միջամտության ևս կպարտին իրենց վերադարձը Չանդըրըն: Թորգոմյան անձնական բժիշկն էր իշխանին տարիներե ի վեր, իսկ Կոմիտասի հանդեպ մասնավոր համակրանք մը կտածեր իշխանը՝ ինչպես տեսանք իր տեղին:

Չպիտի ուղեի այս էջերուն մեջ չներմուծել սակայն դրվագը որ մեզ կիմացնե այդ միջամտության պարագաները: Վերջերս զայն ինծի պատմեց Վահան Զանգյուրյան, ներկայիս Բուրբո ճաստատված բարեկամ մը, որ, մոտիկ ազգական բժիշկ Թորգոմյանի, անպակաս է եղած անոր բնակարանեն, անձկության և անդոհանքի օրերուն, որոնք ստեղծված էին ընտանիքին մեջ բժիշկին ձերբակալութենեն հետո: Այդ անձկությունը խռովիչ էր մանավանդ անոր համար որ բոլորը, ընտանիքին մեջ, մտահոգված էին բժիշկին առողջությամբ, վախճալով որ ան, արդեն թուլակազմ, պիտի չդիմանա աքսորի պայմաններուն և բժիշկին եղբոր Գեորգ Թորգոմյանի խորհուրդով կորոշվի իշխանին դիմել: Շերամաբուծական վարժարանի տնօրեն

²¹ Ռոբերտ Արայան, Կոմիտասի 1914—1916 թվականների նամակներից, «Գրական թերթ», 1965, թիվ 13:

²² Ալեքսանդր Շահվերդյան, Հայ երաժշտության պատմության ակնարկներ, Երևան, 1959, էջ 372:

և պետական շրջանակներու մեջ համբավ ունեցող մարդ՝ Գեորգ Թորգոմյանն ալ ծանոթ էր իշխանին: Բայց այդ օրերուն հավանաբար շատ սուղ արժեք իրեն ալ իշխանին անբար շատ սուղ համոզմունքն էր որ ան ճողոպրած դիպվածին բերումովն էր որ ան ճողոպրած էր Ապրիլյան կարմիր հունձքեն: Ընտանիքին մեջ բոլորին համոզումն այն կըլլա որ այդ դիմումը տիկին Թորգոմյանի կողմն միայն կրնար տեղի ունենալ: Կճշտվին մանրամասնութիւններն ալ,—բոլոր ձևակերպութիւնները որոնցմով հասարակ մահկանացու մը կրնար մերձենալ Ալ-Օսմանի ականավոր մեկ անդամին որպիսին Մեհմետ էֆենտին էր:

Տիկին Թորգոմյան ունկնդրութիւն պիտի հայցեր իշխանեն, և երբ ան շնորհվեր իրեն՝ գլխահալ պիտի ընթանար դեպի իշխանը, և անոր մոտենալուն՝ պիտի նետվեր անոր ոտքերուն զորս պիտի համբուրեր: Ու եթէ պատահեր որ իշխանին բարյացակամ մեկ պահը ըլլար ու հարցներ թե ինչ կաղերսէ, տիկ. Թորգոմյան պիտի ըսեր լալագին.

— Ամուսնույս կյանքը շնորհեցեք ինձ, և մենք հավիտյան պիտի աղոթենք ձեր արեւելատոյթյանը համար...

Եվ եթէ բախտը պարգեւեր որ իշխանը ցույց տար թե զգացված է սրտածմլիկ այս տեսարանին՝ դժբախտ կիներ պիտի ավելցնէր.

— Կոմիտասին կյանքն ալ մեկտեղ...

Տիկ. Թորգոմյան՝ որպիսի չլիարի թուրք իշխանին ներկայացած ատեն՝ բազմիցս փորձեց այս տեսարանը մինչև ունկնդրութեան ընդունված օրը:

Ու իրավ ալ Մեհմետ էֆենդի անկարեկիւր չլինեց, ու միջամեջ Սայիդ Հալիմ փաշայի մոտ որ դեռ սաղաքցի էր: Երիտասարդ թուրքերը պատճառներ ունեին, այն օրերուն, սիրալիր ըլլալու դեպի Մեհմետ իշխանը, զոր կուգին բարեկամ ունենալ իրենց: Յուսուֆ Իզզեդդին որ գահաժառանգ էր թշնամիի տեղ կընեին, կասկածելով անոր համակրական զգացումներն դեպի Գերմանիոյ ոսոխները:

VII.—Աքսորեն դառնալէ հետո

Սփոփիչ լուր մը շրջան կընէ հանկարծ Պոլսո մեջ: Բոլոր հայ տուններուն մեջ ցնծութեան օր է: Լուր տարածված է թե աքսորեն վերադարձողներ կան, ու Կոմիտասն ալ է անոնց մեջ:

Տիրաւ Զիթունի կպատմէ իր հուշերուն մեջ.

«Վերադարձած օրն իսկ՝ վաղեցի գինքը տեսնելու Դոկտ. Վահրամ Թորգոմյանենց տունը ճաշի էր: Կես գիշեր էր, երբ ետ դարձանք երկուքս մեկտեղ՝ վարդապետն ու ես: Սայիսյան սթանչելի՝ խաղաղ ու լուսնկա գի-

շեր մը, որ երբեք աչքիս առջևն չի հեռանար: Թաքսիմի Մարգարանին հետ երկարող մերկ ու անմարդ պողոտային վրա մեր զույգ շուքերը, լուսնի տակ, դամբանական ստվերներ էին: Էջմիածնի ու Պոլսո, տունի-դուրսի, համերգներու, հանդեսներու՝ ամենուս գիտցած շեմ Կոմիտասը չկար այլևս: Բան մը խորունկէն փլած էր անոր մեջ...

— Այն ժողովուրդը, որ այդ պատկերը փոքր իմ տեսած ճամփուն վրա, չի մահանար,—կրսեր կհեղհեղեր՝ դարձեն հետո՝ ամեն առիթով:

Ու կպատմէր.

— Աքսորի ճամփուն վրա, օր մը, արշալույսին, հազարավոր հայերու հալածավար կարավան մը,—կնիկ, տղա, մեծ ու փոքր,—բոլորի մը զուլա գիշերած, առտուն նորածագ աղոթարանին շողերուն առաջ, հանկարծ՝ մեկ մարդու պես՝ ծունկի եկան, գլուխը բաց, ձեռները երկինք տարածած, արտասովոր աչքերով, մեծ Բնութեան բաց տաճարին տակ, միաձայն դրդացուցին՝

Առաւօտ լուսոյ

Արեգակն՝ արդար

Առ իս լոյս ծագեալ...

«Այս մեծավայելու ու սրտագրավ նկարը կթվի թե երբեք չեղծվեցավ Կոմիտասի հոգիի ու մտքի աչքերեն»²³:

Զիթունի կշարունակէ պատմել.

«Վարդապետին սիրական ըմպելին էր թեյը: Առաջները հեշտաեռով կպատրաստէր: Պոլսոյն սեղմվելին ի վեր՝ փոքր ամանով մը ջուր եռացնել կու տար ալքոլի վրա և այնպէս կառնէր թեյը, այնպէս ալ կհրամցէր իրեն այցի գտնվողներուն:

Այդ օրերուն, ինչպէս հացը, որ ամեն կերպով մահանալու դատապարտված հայերու համար պապաթա կոչված անուտելի և անմարսելի ցեխի կուտ մըն էր, շաքարն ալ բաժինով էր: Դժվար էր ճարել: Եվ վարդապետը՝ թեյի իր սովորութեանը կապված՝ շատերու նման անկուտ չամիշով (ֆիշմիշ) կանուշեր թեյը: Հյուրերուն ալ՝ բնական է՝ չամիշով թեյ կհրամցնէր:

Կհիշեմ, անգամ մը, ծանոթներեն մեկը տուփ մը քիշմիշ դրկեր էր Կոմիտասին: Ծամփան՝ ծովի լողանք էր տեսնել տուփը, որով չամիշը լեղիցած էր: Սակայն, վարդապետի սրտին խորապէս դպած էր այդ լեղի նվերը...

Շատ ծանոթ ու անծանոթ համեստ ընտանիքներու կերթար Կոմիտաս՝ ճաշի կամ թեյի, կիրակի և տոն օրեր, կամ ազատ եղած ատենները: Ամեն կողմն կխլխլվէր, ամենքը կփափագէին վայելել վարդապետը²⁴:

²³ Տ. Զիթունի, «Կոմիտասին հետ», անդ, էջ 93:

²⁴ Տ. Զիթունի, «Կոմիտասին հետ», անդ, էջ 95:

«Ըլլա իր բնակարանին կամ պարտեզին մեջ, ըլլա Թերեմեզյանենց տունը, ուր նույնպես հաճախ կերթար, կամ մեր ընտանեկան շրջանակին մեջ, գրեթե ամենօրյա տեսակցություններու ընթացքին, մանավանդ դեպի 1915-ի վերջերը և 1916-ի սկիզբները, սկսա նկատել հոգեկան տարօրինակ երևույթներ, որ մինչ այդ չէի տեսած վարդապետին վրա: Ամրան բարկ արևներուն, գլուխը բաց, ժամերով պարտեզին մեջ կանցընելու: Կկարգար, կուսումնասիրել կամ այցելություններ կընդունել: Քանի մը անգամ փափկորեն զգացուցի իրեն, թե կրնար «արևահար ըլլալ»:

— Ո՛չ, ո՛չ, այսպես լա՛վ է: Ի՛նչ տաքուկ է արևը: Քաղցր է արեգակը, անուշ է, արդար է արեգակը: Ան՝ գոնե շար չէ... — կպատասխանելու եռանդուն, ու ձեռքին ափովը կշոյներ լերկ գանկը:

Ինձ համար Կոմիտասի հիվանդության ազդարար նշանները եղան այն քանի մը անհարկի ու անկապակից արտահայտությունները, զոր ան ի հայտ բերավ քանի մը բառերու ստուգաբանության ընթացքին»²⁵:

Զիթունի պատմելով իր փախուստը Պոլսեն պատերազմի միջոցին, կգրե.

«Իմ սիրեցյալ Կոմիտաս վարդապետեն արտառուղ ողջագուրումով հրաժեշտ առի...

...Դեպի Պուլկարիա ծպտյալ փախուստիս իրիկունն իսկ՝ սրտակից բարեկամի մխիթարիչ դերին մեջ, ի՛ր իսկ սրտին հուզումը բռնանա՞ծ՝ Կոմիտաս լուր կղրկե մեր տունը (այն տանն Փանկալթի, Գայա փողոց) թե ընթերիքի պիտի գա:

Կինս կպատմե. «Ամենքս՝ տղայոց հետ՝ անհունապես ուրախացանք, որ վարդապետը մեզի կու գա, մեր վիշտը մեղմացնելու: Իր նախասիրած քանապուրը պատրաստեցինք, անհամբեր սպասեցինք՝ իր գալուն: Կանուխեն եկավ: Հայտնի էր որ մեզի հաղորդելու օրված զվարթությունը բռնադրոսիկ էր: Իրեն հատուկ եռանդով՝ տղոց ամենուն ձեռքերը Գոթվեց, իր աչք անոնց համբույրներուն թողած, — «Աստված օրհնե՛, Աստված օրհնե՛, պահե՛, պահպանե՛»... օրհներգները տեղադրվ՝ զնաց նստեցավ բազմոցին անկյունը իր տեղը: Քանի մը խրախուսիչ խոսքեր թոթովեց իմ և տղայոց սիրտերուն ի սփոփ, ժպտուն կատակներ փորձեց, ու... մեկնե փրկվելով՝ ձեռքը աչքերուն տարավ, լացը մեղմեց անկյունի ճիգով: Զո՛ւր ճիգ: Պատվական լարդապետը շիրքով տոկալ: Այսչափ մանրամասն զավակներու միակ տերն ու հույսը ողորդ անոնց հորը վտանգավոր բաժանումը և այսպես անտեր անապրուստ ձգվիլը՝ մարդային ընկերության և մասնավորապես հայ

ցեղին բնաշնչման լծված թրքության՝ այն տեսակ ուժերներեն էր, որ չէր կրնար անազդ թողուլ վարդապետին զգայուն հոգին: Զկըրցավ տոկալ, լացավ, լացավ, մեղալ լացուց իրեն հետ, և առանց ընթերիքին մոտենալու՝ «նորեն կուգամ, նորեն կու գամ», հեկեկալով, գրեթե խույս տալով՝ գնաց»²⁶:

Կարո Ուշագլյան իր հուշերուն մեջ սապես կպատմե Կոմիտասի առաջին օրերը աքսորե դարձն հետո.

«Ժամանակ մը վերջ՝ լուր առինք թե վարդապետը քանի մը ընկերներուն հետ վերադարձած է աքսորավայրեն. վազեցի գացի իր մոտ, ողջագուրվեցանք, տեղեկություն ուղեցի հոն մնացածներու մասին: Զանազան հարցումներ ըրի, որոնց զվարթորեն կպատասխանեի, սակայն վերապահ էր խոսած ատեն: Վախը թափանցիկ կերևար դեմքին վրա:

— Վերարկուդ և փակեղդ գունատած են, վարդապետ:

— Հոգ չէ, տղաս, կյանքն է կարևորը:

Պատմեցի իրեն Մ. Էմինի և Հ. Սուպհիի պարագան:

— Անորեններ, ըսավ ու անցավ:

Քանի մը օր հոքը վերսկսավ իր սովորական աշխատանքը: Զեռք առավ Զուղայի պատարագը՝ մշակելու և մաքրելու համար: Այցելուներ ալ կընդունեի, սակայն ո՛ր էին նախկին շենշող օրերը: Զկար Փանոս Թերեմեզյանը, իր մտերիմ բարեկամը, որուն նկարչական աշխատանքը կգտնվեր վարդապետին տանը մեջ և միասին, ընկերովի կապրեին միևնույն շենքին մեջ: 1914-ի Մեծ պատերազմին առաջ Փանոս մեկնած ըլլալով Վան՝ բացակայությունը զգալի էր երկար ատենն ի վեր: Անոր ներկայությունը շատ բարերար ազդեցություն մը պիտի գործեր վարդապետին վրա իր հիվանդության շրջանին:

Զկային իր մյուս մոտիկ բարեկամներն ու ծանոթներն ալ: Փոքրաթիվ այցելուներ միայն ունեի, ինչպես Վերապատվելի Արսեն Շմավոնյանը, որուն հետ շատ մոտիկ բարեկամներ էին և որուն եղբայրը Արշակ Շմավոնյան, իբր ամերիկյան դեսպանատան թարգման՝ մեծ ջանք տարած էր վարդապետին աքսորե վերադարձը հաջողցնելու համար: Ըսին նույնպես որ, իշխան Մեճիտ էֆենտին ևս միջամտած է, լուրջ կերպով, իբրև մոտեն ծանոթ Կոմիտասի:

Վարդապետը վերսկսած էր իր սովորական կյանքին: Կաշխատեի, կգրեի, կնվագեի, կըսորբագրեի: Միայն ապրուստի մտահոգությունը ունեի, թե և չէր ուզեր հայտնել ոչ ոքի: Հարուստ չէր Կոմիտաս: Ոչ միայն հարուստ

²⁵ Տ. Զիբունի, «Կոմիտասին հետ», անդ, էջ 94:

²⁶ Տ. Զիբունի, «Կոմիտասին հետ», անդ, էջ 96:

չէր այլև եկամուտի աղբյուրներ ալ չունէր, քանի որ դադրած էին համերգներն ու դասերը: Կայրեր հաշիվով, թեև իր կենցաղին մեջ մեծ փոփոխություն մը չկար:

Մեծ հաճույք էր իրեն համար շամիչով թեյ խմելը, — շաքարի չգոյութեան պատճառով — իրեն այցելող փոքրաթիվ բարեկամներու հետ: Իր ծանոթներեն և բարեկամներեն անոնք որ Պոլիս կգտնվեին, կզգուշանային այցելութենէ: Այս զգուշությունը երկու կողմէն էր. վարդապետն ալ կվախնար ոստիկանութեան ուշադրությունը հրավիրելէ:

Այսպէս անցավ 1915-ը²⁷:

Քանի մը տող ալ Աղավնի Մեսրոպյանի հուշերեն.

«1915 թվին, աքսորեն վերադարձն հետո, երբ Կոմիտաս հոգեբուժարանը կգտնվեր, Հրանտ Ասատուրենց տանը, գլուղացի թուրք ուսանող մը հետաքրքրվեցավ մեծ երաժշտ-

տագետի առողջութեամբ, դատապարտելով մեղապարտ իթիհհադականները: «Կզարմանամ, Հրանտ էֆենտիս, — կըսեր ան, — թե Կոմիտասի պես շեհիտե մը ի՞նչ կուզեին»:

Հրանտ Ասատուր փութկոտութեամբ վրասովալ. «Ինչո՞ւ կզարմանաս, Կոմիտասը այդ վիճակին բերող գազանները ի՞նչ կուզեին, հարյուր հազարավոր անմեղ մանուկներեն, կիներեն ու աղջիկներեն, որոնց վիշտը չկըրցավ տանիլ ան, և այսօր, կենդանի մեռել մը դարձած՝ մեզ բոլորս սուգի է մատնած...»²⁸:

Պետք է վերապահութեամբ կարդալ Աղավնի Մեսրոպյանի հուշերուն այս հատվածը ևս: 1915-ին Կոմիտաս դեռ բուժարան մտած չէր, և զգուշ, երկչոտ, իր ստվերին իսկ վախցող այն մարդը որ Հրանտ Ասատուրն էր, հեռու էր թուրքի մը այդ ձևով արտահայտվելու քաջութենէն:

²⁸ «Ժամանակակիցները Կոմիտասի մասին», էջ 303, (Շարունակելի)

²⁷ «Արածանի», Փարիզ, 1940, էջ 68:

ՈՒՂՂՈՒՄ

1968 թվականի «Էջմիածին» ամսագրի Գ համարում՝ «Օշականի եկեղեցու վերանորոգության առթիվ» խորագրով տպագրված հոդվածում, կատարել հետևյալ ուղղումը. «Այս շնորհառատ գործի հեղինակներն են երիտասարդ նկարիչներ Հովհաննես Միսայանը և Հենրիկ Մամյանը: Օգտվելով Ամենայն Հայոց Հայրապետի գրավիչ, բայց և դժվարին ու պատվավոր առաջարկից, շուրջ չորս տարի (1961—1964 թթ.) լարված ու քրտնաջան...» շարադրանքի փոխարեն (էջ 17) կարդալ՝ «Այս շնորհառատ գործի հեղինակն է Հովհաննես Միսայանը, օգնականը՝ Հենրիկ Մամյանը: Օգտվելով Ամենայն Հայոց Հայրապետի գրավիչ, բայց և դժվարին ու պատվավոր առաջարկից, շուրջ չորս տարի (1962—1965 թթ.) լարված ու քրտնաջան...»: